

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Χάννα Άρεντ: *Η Ανθρώπινη κατάσταση (Vita Activa)*, μετάφραση: Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος – Στέφανος Ροζάνης, εκδ. «Γνώση», σελ. 448, Αθήνα 1986

Η σιωπή μπορεί νάναι προϊόν πολλών καταστάσεων. Είναι μια στάση καθόλα αποδεκτή και σ' ορισμένες περιπτώσεις σεβαστότερη από την ακατάσχετη πληθωρική φλυαρία ημιμαθών κονδυλοφόρων, ποικιλοτρόπως παρουσιαζομένων στην πνευματική ζωή των νεοελλήνων.

Είναι όμως ατόπημα για όσους διεκδικούν μια ενεργό θέση στην κίνηση των ιδεών ν' αγνοούν όσα θα μπορούσαν να εκμαιεύσουν ένα λόγο και κάποιες σκέψεις διαφορετικές από τις στερωμένες ακαδημαϊκές επαναλήψεις.

Στην ακινησία και την οπισθοδρόμηση του δημοσίου σκέπτεσθαι μεταφράσεις κλασικών έργων, που θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν την απαρχή μελετών κι αναλύσεων κυκλοφόρησαν εν πλήρη σιγή. Μεταξύ αυτών και ειδικότερα στην πολιτική θεωρία θα ήθελα να επισημάνω το έργο της Χάννα Άρεντ *Η ανθρώπινη κατάσταση (Vita Activa)*.

Η ανθρώπινη κατάσταση κυκλοφόρησε σε μετάφραση Στέφανου Ροζάνη και Γεράσιμου Λυκιαρδόπουλου από τις εκδόσεις «Γνώση». Η σειρά των εκδόσεων με τίτλο **ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ** έχει ξαφνιάσει το ελληνικό αναγνωστικό κοινό αποτελώντας την αριότερη έως σήμερα μεταφορά κλασικών έργων φιλοσοφικού και πολιτικού στοχασμού στην μεταπολιτευτική Ελλάδα. Η ποιότητά τους – με μια αδυναμία των τυπογραφικών διορθώσεων – θέτει ένα σημείο άνευ επιστροφής για τις απαιτήσεις των αναγνωστών έναντι των εκδοτών που θέλουν ν' ασχοληθούν μ' αντίστοιχη θεματολογία. Εκφράζοντας τη γενικώς αποδεκτή τούτη άποψη ευελπιστώ στη συνέχεια της σειράς, αναγκαία για κάθε σκεπτόμενο αναγνώστη.

Η Χάννα Άρεντ (1906-75) γεννήθηκε στο Ανόβερο, από γερmano-εβραϊκή οικογένεια και σπούδασε στη Χαϊδελβέργη θεολογία και ελληνική φιλολογία. Υπήρξε μαθήτριά του Γιάσπερς και του Χάιντεγγερ, των οποίων η σκέψη έπαιξε καθοριστικό ρόλο για την πνευματική της διαμόρφωση. Κατά τη διάρκεια του Β' παγκοσμίου πολέμου μετανάστευσε

στην Αμερική, όπου εργάστηκε μέχρι το τέλος της ζωής της. Το έργο με το οποίο έγινε ευρύτερα γνωστή ήταν *The Origins of Totalitarianism*, που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1951. Πρόκειται για σειρά δοκιμίων στα οποία πραγματεύεται βασικά προβλήματα της μοντέρνας πολιτικής, χρησιμοποιώντας ως κεντρική αναλυτική έννοια τον ολοκληρωτισμό.

Το 1958 δημοσιεύει την *Ανθρώπινη κατάσταση* που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως έργο πολιτικής φιλοσοφίας. Η *Ανθρώπινη κατάσταση*, σαν το πιο ολοκληρωμένο έργο της Άρεντ, κατέχει μια ιδιαίτερη βαρύτητα στο σύνολο της εργασίας της και γι' αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η κεντρική της σύλληψη.

Είναι γεγονός ότι το σύνολο της νεότερης πολιτικής σκέψης επηρεάστηκε από το έργο του Καρόλου Μαρξ, το οποίο μέχρι και σήμερα αποτελεί τη βάση για οποιαδήποτε περαιτέρω ανάπτυξη της. Τη μαρξική προσφορά, μολονότι η Άρεντ δεν την αρνείται, την προσδιορίζει κατά κύριο λόγο αρνητικά. Η επιλεκτική ενασχόληση με το έργο του Μαρξ και η κατηγορία την οποία του απευθύνει, αναγορεύοντάς τον «απελευθερωτή του μόχθου», καταστrophέα δηλαδή των δραστηριοτήτων της πράξης και της εργασίας, το λιγότερο που μπορεί να πει κανείς είναι ότι τον αδικεί, εάν λάβουμε υπόψη την ειδική σημασία αυτών των όρων στο έργο της Άρεντ. Παρουσιάζει όμως μια πτυχή του μαρξισμού η οποία διέφυγε των κριτικών στο έργο του Μαρξ, προσφέροντας έτσι μια πρωτότυπη ερμηνεία της ιστορικά επικρατούσας άποψής του.

Η ανάπτυξη της μαρξικής σκέψης θρίθει αποχρώσεων κι ερμηνειών μεταξύ των επιγόνων. Μη θέλοντας εδώ ν' αναπτύξω μια απολογία του μαρξικού έργου νομίζω ότι οι επιδράσεις του καθορίζουν τη βάση του έργου της Άρεντ. Μπορώ απλώς ν' αναφέρω το έργο του νεαρού Λούκατς *Ψυχή και μορφές και Ιστορία και ταξική συνείδηση*, όπου πρωτοπαρουσιάστηκαν κι αναπτύχθηκαν στο δοκιμιακό λόγο του τόσο οι μαρξικές όσο και οι υπαρξιακές έννοιες που χειρίζεται. Πρόκειται για ένα σύνολο κριτικών και φιλοσοφικών θέσεων που ενέπνευσαν την κριτική του Λούκατς και στη συνέχεια του Χάιντεγκερ στα κυρίαρχα φιλοσοφικά ρεύματα του καιρού τους και που προσέδωσαν μια νέα βαθύτητα στη φιλοσοφική και ριζοσπαστική κριτική. Ο Λουσιέν Γκόλντμαν, στο ατελεύτητο δοκίμιο του *Εισαγωγή, στον Lucacs και στον Heidegger* (μετάφραση Μαν. Λαμπρίδης, εκδόσεις «Έρασμος»), περιγράφει το κλίμα της εποχής και τις κοινές καταβολές της κριτικής των δύο στοχαστών οι συνέπειες της οποίας είναι εμφανικές στο έργο της Άρεντ. Με διαφορετική ορολογία ή όχι ο Λούκατς κι ο Χάιντεγκερ διατυπώνουν ταυτόσημες ή παραπλήσιες έννοιες όπως *κόσμος* κι ο *άνθρωπος μέσα στον κόσμο*, *ταυτότητα υποκειμένου-αντικειμένου*, *είναι, εδωνά – είναι, ολότητα* κι *επιμέρους*, *ταξική συνείδηση* και *ψευδής συνείδηση*, *ύπαρξη* κι *αυθεντική ύπαρξη*, *πραγμοποίηση*.*

Ήδη όμως από τα ανωτέρω γίνεται αναγκαία η εκτενής αναφορά σ' ορισμένες βασικές έννοιες του έργου της Χάννα Άρεντ *Η ανθρώπινη κατάσταση*. Και καταρχήν ποια είναι η *vita activa* την οποία εξετάζει; Από το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου δίνονται οι απαραίτητες διευκρινίσεις. Η συγγραφέας δηλώνει ότι με τον όρο *vita activa* ορίζει «τρεις θεμελιώδεις δραστηριότητες: το μόχθο την εργασία και την πράξη». Οι διαφορές των δραστηριοτήτων και η εξέλιξή τους μέσα στον ανθρώπινο κόσμο είναι το μέλημα του βιβλίου της.

Ο μόχθος είναι «ο μεταβολισμός μεταξύ ανθρώπου και φύσης», ο οποίος έρχεται να καλύψει τις ζωτικές ανάγκες του ανθρώπινου είδους. Κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα, η οποία παράγει αντικείμενα προοριζόμενα για άμεση κατανάλωση – που δεν ενέχουν τα στοιχεία της διάρκειας και της ανθεκτικότητας αλλά είναι φθαρτά κι εφήμερα υπάγεται σ' αυτόν. Στο νου μας έρχεται αμέσως η καταναλωτική κοινωνία, η οποία παράγει το κάθε

* Για την υπαρξιακή διάσταση του έργου του νεαρού Λούκατς διάβαζε τον πρόλογο του Αντώνη Οικονόμου στο *Η ψυχή και οι μορφές*, εκδόσεις «ΘΕΜΕΛΙΟ».

τι με σκοπό τη φθορά του, επεκτείνοντας το μεταβολισμό φύσης κι ανθρώπου σ' όλη την έκταση της ανθρώπινης ύπαρξης.

Η εργασία είναι η δραστηριότητα «η οποία αντιστοιχεί στο μη φυσικό χαρακτήρα της ανθρώπινης ύπαρξης». Πάνω στον αέναα επαναλαμβανόμενο κύκλο της ζωής, ο άνθρωπος ως *homo Faber* οικοδόμησε ένα δικό του κόσμο, πραγμάτων (πραγματοποίησε), ο οποίος μπορεί να ζήσει περισσότερο από κάθε άτομο ξέχωρα. Προϋπόθεση της ύπαρξης του *homo Faber* είναι η εγκοσμιότητα, η ύπαρξη δηλαδή ενός κοινού κόσμου μέσα στον οποίο ο άνθρωπος θέτει τα έργα των χεριών του. Εάν θα θέλαμε να παραστήσουμε τη διαφορά μεταξύ *homo Faber* κι *animal laborans* (του ανθρώπου του μόχθου) θα λέγαμε ότι ο πρώτος εργάζεται σε μια ευθεία κατεύθυνση, με βάση την κατηγορία μέσα-σκοποί, ενώ ο δεύτερος μοχθεί μέσα στον αιώνιο φυσικό κύκλο.

Θα 'θελα να τονίσω ότι ο μόχθος και η εργασία μολονότι μας φέρνουν στο νου γνωστές μαρξικές κατηγορίες, όπως αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, αξία χρήσης, παραγωγή μέσων παραγωγής, εντούτοις δεν ταυτίζονται με καμία. Ο μόχθος περιλαμβάνει την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης αλλά όχι μόνο. Στην έννοια του μόχθου υπάγεται το κάθε τι που πραγματοποιείται ως τυφλή δραστηριότητα παραγωγής, ανεξαρτήτως του εάν πρόκειται για μέσα αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης ή για παραγωγή μηχανών. Οι μηχανές, δημιούργημα του *homo Faber* και προσφορά του στον *animal laborans* για απάλυνση του μόχθου του, δεν είναι τα εργαλεία του *homo Faber*. Τα εργαλεία του τελευταίου είναι προσαρμοσμένα στις κινήσεις των χεριών του, ενώ οι μηχανές απαιτούν την προσαρμογή του ανθρώπινου σώματος σ' αυτές. Ως αντικείμενα χρήσης η Χάννα Άρεντ ορίζει μόνο τ' αντικείμενα που έχουν διάρκεια και σταθερότητα, κατασκευάζουν δηλαδή έναν κόσμο που περιστοιχίζει τον άνθρωπο. Το πώς και το πού εντοπίζονται αυτοί οι ορισμοί καθώς το πώς και το πού ανατρέπονται μαρτυρά τις αλλαγές και τις ανατροπές που η Άρεντ θέλει να προσδιορίσει.

Η πράξη τέλος, για να ολοκληρώσω με τις δραστηριότητες της *vita activa*, είναι η «μόνη δραστηριότητα που επιτελείται μεταξύ των ανθρώπων χωρίς να μεσολαβούν τα πράγματα ή η ύλη». Πρόκειται για την πολιτική δραστηριότητα που τελείται στο δημόσιο χώρο και προϋπόθεσή της είναι η πολλότητα των ανθρώπων. Οι άνθρωποι δεν είναι αναπαραγωγίμες μονάδες του ίδιου είδους, αλλά στον καθένα υπάρχει μια ποιότητα η οποία τον καθιστά μοναδικό κι ανεπανάληπτο. Με την πράξη, ως δημόσια δραστηριότητα, ο άνθρωπος δημιουργεί έναν κόσμο στον οποίο εμφανίζεται ως άνθρωπος, με την ομιλία και την πράξη. Ο κόσμος αυτός επιδιώκει τη διάρκεια και τη σταθερότητα, παρέχοντας σε κάθε θνητό ον την αθανασία, μέσω των λόγων και των πράξεων που γίνονται μνήμη και ιστορία. Στον κόσμο της πράξης – με ιδεατή εικόνα του την αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία – το κάθε άτομο μπορεί να άρχει – έννοια αζεχώριστη με το πράττειν στην προσωκρατική σκέψη – ήτοι ν' αρχίζει κάτι απ' την αρχή.

Για να δώσω ένα παράδειγμα των λεπτών ιστορικών-φιλοσοφικών διακρίσεων της Άρεντ αναφέρω ότι η πράξη τελείται στο χώρο του δημόσιου, ενώ ο μόχθος και η εργασία στον ιδιωτικό. Η ιστορική αλλαγή γίνεται φανερή με την εκτόπιση της πράξης από το δημόσιο χώρο, ο οποίος καταλαμβάνεται από την εργασία. Η αρχαία αθηναϊκή αγορά και η ανταλλακτική αγορά είναι το πειστικότερο παράδειγμα.

Η ανθρώπινη κατάσταση είναι η ιστορική εξέλιξη αυτών των δραστηριοτήτων. Ο όρος *ανθρώπινη κατάσταση* συμπαραδελεί ότι ο άνθρωπος είναι μια εξαρτημένη ύπαρξη. Μέσα από κάθε δραστηριότητα, ερχόμενος σ' επαφή και δημιουργώντας πράγματα ή συμβάντα, δημιουργεί την ίδια στιγμή μέρος του κόσμου και της ύπαρξής του.

Με αφετηρία το περίγραμμα που έδωσα θα τονίσω ορισμένα σημεία του έργου, τα οποία κατά τη γνώμη μου, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για περαιτέρω μελέτη.

Ο κόσμος και οι άνθρωποι στη σκέψη της Άρεντ υπόκεινται σε μια διαρκή αλληλεπίδραση. Η αλληλεπίδραση φανερώνεται στην ανθρώπινη κατάσταση όπου, όπως και παραπάνω είπα, το κάθε τι με το οποίο οι άνθρωποι έρχονται σ' επαφή, γίνεται μέρος του κόσμου τους. Προκύπτει δηλαδή μια διαφορετική θεώρηση των σχέσεων υποκειμένου-αντικειμένου από τη γνωστή καρτεσιανή η οποία θέλει ένα υποκείμενο που δρα και γνωρίζει κι ένα παθητικό αντικείμενο. Στη διαλεκτική της αλληλεπίδρασης η αντιθετικότητα των δύο όρων υπερβαίνεται και οι δύο όροι καθίστανται μέρη της σχέσης αλληλεπίδρασης. Εδώ η αλλοτρίωση αναγνωρίζεται θετικά, ως απαραίτητη για την αυτοαναγνώριση του ανθρώπου.

Ο καθαρά ανθρώπινος κόσμος είναι ο κόσμος της πράξης. Στη βάση αυτού του συλλογισμού βρίσκεται η διάσταση μεταξύ ύπαρξης και αυθεντικής ύπαρξης. Η έλλειψη αυτού του κόσμου σημαίνει την αλλοτρίωση, με την έννοια αυτή τη φορά της αποξένωσης του ανθρώπου από τον άνθρωπο. Η κριτική της ανθρώπινης κατάστασης θα μπορούσε να καταλήξει σ' ένα «αντιδραστικό ρομαντισμό» η Άρεντ όμως αναζητά ανθρώπινες προσπάθειες που επιχειρούν την ανασύσταση της αυθεντικής ύπαρξης. Στις μοντέρνες κοινωνίες η δημιουργία θεσμών όπως τα εργατικά συμβούλια τείνουν προς αυτό. Τα εργατικά συμβούλια ήταν μια προσπάθεια επανεμφάνισης των ανθρώπων στη δημόσια σφαίρα, «όπου οι άνθρωποι ενεργούσαν και μιλούσαν ως άνθρωποι».

Η δημόσια σφαίρα, όμως, στηριζόταν στην ιδιωτική, η οποία έδειχνε «την ιδιωτικά κατεχόμενη μερίδα ενός κοινού κόσμου κι αποτελούσε κατά συνέπεια τον πιο θεμελιώδη πολιτικό όρο για την εγκοσμιότητα του ανθρώπου». Παρείχε επίσης την αντικειμενικότητα του κόσμου με την πραγματοποίηση των υλικών της φύσης. Στις μοντέρνες κοινωνίες η απαλλοτρίωση της ιδιωτικής σφαίρας καταστρέφει την προϋπόθεση για τη δημόσια και μ' αυτή την έννοια συμπίπτει με την αλλοτρίωση. Στη θέση του δημόσιου και του ιδιωτικού εμφανίζεται η κοινωνία η οποία δεν αποτελεί τίποτε άλλο από τις οργανωμένες δραστηριότητες της ιδιωτικότητας – το μόχθο κατά κύριο λόγο – οι οποίες γίνονται γενική δραστηριότητα, μοναδικά αξία για να οργανωθεί το όλο.

Η άνοδος του κοινωνικού, η οποία συμβαδίζει με την νίκη του *animal laborans*, καταστρέφει την ιδιωτικότητα με τη βοήθεια του τεράστιου ανθρώπινου πλεονάσματος* που η απαλλοτρίωση προσφέρει στον καπιταλισμό. Η απεριόριστη καπιταλιστική συσσώρευση πλούτου δεν οδήγησε στην οικοδόμηση ενός νέου κοινού κόσμου, αλλά χρησιμοποιήθηκε για την περαιτέρω συσσώρευση, εδραιώνοντας την κυριαρχία του αέναου κύκλου που πρωταρχικό μέλημά του είναι οι διαδικασίες της ζωής. Με τα λόγια της Άρεντ: «η έλλειψη ενός δημόσιου χώρου, τόσο αποφασιστική για τη διαμόρφωση του μοναχικού μαζικού ανθρώπου και τόσο επικίνδυνη στη διαμόρφωση της αποκομμένης από τον κόσμο νοοτροπίας των σύγχρονων ιδεολογικών μαζικών κινημάτων, άρχισε με την πολύ πιο απτή απώλεια ενός ιδιωτικά κατεχόμενου κλήρου μέσα στον κόσμο».

Η ανατροπή των κλασικών σχέσεων μόχθου-εργασίας-πράξης συνεπάγεται την ανατροπή πολλών ανθρώπινων σχέσεων. Σύμφωνα με την Άρεντ, η κατασκευή για πρώτη φορά μεταφέρεται στην πολιτική θεωρία από τον Πλάτωνα. Η πρώτη συνέπεια είναι ο διαχωρισμός μεταξύ πράττειν και άρχειν, όπου εκείνος ο οποίος άρχει αποφασίζει οι πράττοντες δε εκτελούν. Είναι το πρότυπο οργάνωσης και λειτουργίας της οικογένειας, το οποίο χρησιμεύει ως οργανωτικό μοντέλο της πολιτείας του Πλάτωνα αλλά και δομεί την κοινωνία. Εδώ το άρχειν ταυτίζεται με το κυβερνάν και γίνεται η απαρχή κάθε νομιμοποίησης εξουσίας.

* Για την έννοια του πλεονάσματος διάβαζε το βιβλίο της Άρεντ *The Origins of Totalitarianism*. Διάβαζε επίσης το άρθρο *Ο ολοκληρωτισμός και η θεωρία της Χάινα Άρεντ*, Μ. Canovan, περ. «Εποπτεία», τεύχος 93, 1984.

Εκείνο που είναι αξιοσημείωτο για τις συνέπειες των συλλογισμών της είναι ο ρόλος της βίας μέσα σ' αυτή την παράδοση σκέψης. Η ιδέα της κατασκευής στηρίζεται στη βία απέναντι στα φυσικά υλικά, δικαιολογούμενη από τους σκοπούς της κατασκευής. Η μεταφορά αυτής της ιδέας στο χώρο της πράξης είχε ως αποτέλεσμα την αντιμετώπιση της βίας ως του μόνου μέσου για την κατασκευή κάθε κράτους ή πολιτεύματος. Εξ ου και η πίστη ότι όπως η φύση «κατασκευάζεται» από το Θεό έτσι και η ιστορία «κατασκευάζεται» από τους ανθρώπους. Με την ήττα του homo Faber εξυαλίζεται η σχέση που στηρίζει την πολιτική βία – η σχέση μέσων – σκοπών – οδηγώντας στη διαιώνιση της βίας στα πλαίσια μιας άλογης σχέσης δύναμης.

Τελειώνοντας την περιληπτική παρουσίαση ενός ανεξάντλητου έργου, θα αναφερθώ σ' ένα κεφάλαιο των σκέψεων της Άρεντ που αφορά την έννοια της φύσης και την επιστήμη. Ο μετασχηματισμός της πράξης σε κατασκευή έδωσε στην επιστήμη ένα προβάδισμα που ποτέ άλλοτε δεν φαίνεται να έχει στη γνωστή έως τώρα ιστορία. Η επιστήμη, αποκτώντας την πρωτοκαθεδρία μέσα στην πράξη, δεν περιορίστηκε στην κυριαρχία πάνω στη γήινη φύση. Αποδέσμευσε δυνάμεις και ξεκίνησε διαδικασίες, οι οποίες ποτέ δεν επρόκειτο να λάβουν χώρα στο γήινο περιβάλλον χωρίς την ανθρώπινη παρέμβαση. Πρόκειται μάλλον για συμπαντικές διαδικασίες και για συμπαντική επιστήμη παρά για φυσικές αντιστοιχίες. Οι συμπαντικές διαδικασίες δεν είναι δυνατό να γίνουν αντιληπτές μέσω των αισθήσεων. Η αμφισβήτηση ότι μέσω των αισθήσεων είναι δυνατό να γνωρίσουμε τον κόσμο, οδηγεί στην απώλεια της κοινής αίσθησης· μαζί μ' αυτήν «εξαφανίζεται και ο υπερβατικός κόσμος και η δυνατότητα υπέρβασης του υλικού κόσμου μέσω της έννοιας και της σκέψης». Το ύψιστο ιδανικό γίνεται κατά συνέπεια η γνώση «των μορφών που παράγονται από μια διάνοια, χωρίς αυτή να χρειάζεται την υποκίνηση των αισθήσεων με πηγή αντικείμενα διαφορετικά από τον εαυτό της τον ίδιο». Έχοντας υπόψη αυτό το φόντο καταλαβαίνει κανείς ότι η άποψη της Άρεντ για τη φύση διαφέρει από οποιαδήποτε άποψη που θα ήθελε να την παρουσιάσει ως ένα εξωτερικό στοιχείο, που η κυριαρχία πάνω του οδήγησε στην κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο. Η ανελευθερία των σύγχρονων κοινωνιών είναι προϊόν της καταστροφής του κοινού κόσμου και των δραστηριοτήτων του.

Οποιαδήποτε όμως κι αν είναι η ανθρώπινη κατάσταση σήμερα δεν συνεπάγεται ότι ο άνθρωπος έχει απωλέσει τις ικανότητές του: «οι άνθρωποι επιμένουν να φτιάχνουν, να κατασκευάζουν και να οικοδομούν, μολονότι οι ικανότητες αυτές περιορίζονται όλο και περισσότερο στις δεξιότητες του καλλιτέχνη, κι έτσι οι συνακόλουθες εμπειρίες της εγκοσμιότητας ξεφεύγουν όλο και περισσότερο από την περιοχή της καθημερινής ανθρώπινης εμπειρίας. Παρόμοια, διατηρούμε την ικανότητα για πράξη αν κι έχει γίνει το αποκλειστικό προνόμιο των επιστημόνων, οι οποίοι έχουν διευρύνει την σφαίρα των ανθρώπινων υποθέσεων μέχρι του σημείου να εξαλείφουν την καθιερωμένη από το χρόνο προστατευτική διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη φύση και στον ανθρώπινο κόσμο».

Γ. Μερτίκας